

Р. А. КАЛЮЖНИЙ
доктор юридичних наук, професор,
начальник кафедри теорії держави
та права Київського національного
університету внутрішніх справ

І. Г. АНДРУЩЕНКО
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри економіко-правових
дисциплін Київського національного
університету внутрішніх справ

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ: СУТНІСТЬ ТА ШЛЯХІ ПРОТІДІЇ

Права людини визначені та гарантуються в п'ятьох основних правових документах Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН): у Загальній декларації прав людини (1948 р.), у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Міжнародному пакті про цивільні і політичні права (1966 р.) і в двох Факультативних протоколах до останнього документа. Декларація – це маніфест, головним чином морального значення, пакти – договори, що мають обов'язкову силу для держав, які їх ратифікували, і після ратифікації обов'язкові для виконання. Ці п'ять документів ООН складають документ, відомий під назвою “Міжнародний білль про права людини”. Дані документи – це основа для розроблення національних законодавств країн-учасниць ООН, якою, до речі, є й Україна. Вони використовуються для розроблення конституції, цивільного, кримінального, трудового, сімейного та багатьох інших законодавчих актів, що регламентують відносини держави та громадянина. Україна ратифікувала всі вище перераховані документи, і вони є обов'язковими для виконання на території нашої країни [1].

Крім цього, ст. 171 Конвенції про захист прав і основних свобод людини передбачає заборону зловживання правами, а саме: “ніщо не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, групі або особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану

на скасування будь-яких із тих прав і свобод, що викладені в цій Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж передбачено даним документом”. Стаття 181 цього ж таки документа встановлює обмеження у застосуванні обмежень на права: “обмеження, які дозволяються цим документом щодо згаданих прав і свобод, можуть застосовуватися тільки з тією метою, з якою вони передбачені” [2].

Проблема зловживання правом є однією з найбільш актуальних не лише в епоху сучасності і не тільки в нашій державі.

Так, дослідженням даної проблеми приділяли увагу ще за часів Стародавнього Риму. Римські юристи говорили: “*qui jure suo utitur, nemini facit injuriam*”, що в перекладі з латини означає: “хто використовує своє право, не притісняє нічийх прав” [3, с. 35].

Слід зазначити, що вперше цілісну теорію зловживання суб'єктивними правами в континентальній Європі виробила французька судова практика в XIX ст., базуючись на нормах права про відповідальність за збиток, хоча в Цивільному кодексі 1804 р. не містилося прямих заборон зловживання правами. У 1915 р. Касаційним судом Франції було прийняте правило, відповідно до якого встановлювалася відповідальність власника, що використовує своє суб'єктивне право на шкоду іншому і без користі для себе, хоча численні ухвали приймалися судом протягом усього XIX ст. [4]. Класичний випа-

док із французької судової практики, коли вперше було обмежено абсолютне право власності, наводиться в літературі: у 1855 р. в м. Кольмаре власник на даху свого будинку спорудив велику піч без відводу диму, щоб заслонити сусідові світло. Суд своїм рішенням ухвалив зруйнувати піч з наступних підстав: оскільки особисте право когось є абсолютним, власник вправі використовувати своє майно на власний розсуд, але це право може здійснюватися в межах серйозного і виправданого інтересу. А якщо моральні принципи суперечать якійсь дії, то суд визнає цю дію як інспіровану злобою, вчинену під дією пристрасті, що не виправдана жодним особистим інтересом, проте іншому наносить збиток [5].

Надалі, на рубежі XIX-XX ст., законодавство континентальної Європи закріпило так звану “шikanу” (або “заборону причінок”), тобто зловживання правом із єдиною метою – заподіяти шкоду іншій особі (пар. 226 Німецького цивільного укладення 1896 р.; ст. 2 Швейцарських цивільних укладень 1907 р. і низку аналогічних актів інших держав Європи). Німецька правова доктрина обмежує принцип свободи укладання договору з метою заборони зловживання свободою договору. Зокрема, як відзначає німецький професор Г.-Й. Муселяк, щоб захистити принцип свободи договору від зловживань і відстояти вищі інтереси, що впливають з основ соціальної дер-

жави, повинні бути впроваджені обмеження принципу свободи договору. Свободу укладання договору можуть обмежувати: примус до укладання договору, заборона укладання договору і заборона зловживання свободою договору, що передбачені в чинному законодавстві [6].

Вітчизняне законодавство не дає чіткого тлумачення терміна “зловживання правом”. Так, наприклад, ст. 46 Закону України “Про інформацію” [7] зазначає, що інформація не може бути використана для зазіхань на права і свободи людини.

Класик російської цивілістики В. П. Грибанов, досліджуючи правові межі зловживання правом, писав: використання терміна “зловживання правом” у правовій літературі, у законодавстві колишнього СРСР та інших країн соціалістичного табору обов’язково вимагає з’ясування питання про те, що ж означає зловживання правом, які реальні суспільні відносини виражають це поняття. При цьому з методологічної точки зору навряд чи можна погодитися з підходом до поняття “зловживання правом” як до поняття умовного. Така методологічна передумова заздалегідь прирікає будь-яке дослідження на невдачу, тому що визнання того або іншого поняття свідомо “умовним” надає широкі можливості для довільного його тлумачення.

Власне термін “зловживання правом” у його буквальному розумінні означає – “використання права на зло”. Вже з цього випливає, що по-

няття “зловживання правом” може бути використане лише тоді, коли уповноважений суб’єкт має певне суб’єктивне право. У тих же випадках, коли особа здійснює будь-які дії, що не засновані на суб’єктивному праві, вести мову про зловживання правом не можна [8, с. 43].

Багато авторів трактують дане явище як правопорушення, але, на наш погляд, подібний висновок не зовсім адекватно відбиває його зміст.

Зловживання правом означає здійснення суб’єктивного права однією особою всупереч інтересам іншої особи або суспільства. Суб’єктивне право трактується в літературі як вид можливої поведінки учасників правових відносин, визначеного і гарантованого юридично [9]. Очевидно, що для зловживання суб’єктивним правом особа повинна володіти таким, оскільки будь-яке інше зловживання за відсутності права є поведінкою всупереч праву і, відповідно, підпадає під ординарне правопорушення. Проблема заборони зловживання правом безпосередньо пов’язана зі встановленням певних юридичних меж, що позначають межі припустимої поведінки особи при реалізації права. І тут варто погодитися з відзначеною в літературі позицією, що основним критерієм для встановлення меж реалізації (задоволення) інтересів певної особи служать інтереси інших осіб, у тому числі суспільні та державні [10].

Ми вважаємо, що під зловживанням правом варто розуміти явища,

які із формальної точки зору не суперечать чинному законодавству, і використання права спрямоване не на законну реалізацію прав учасниками правовідносин, а переслідує інше, часто протиправну мету.

Аналіз законодавства і практики його застосування дозволяє зробити припущення, що зловживання правом – явище правове, тому що в його основі є низка основних ознак, а саме:

- наявність в особи суб'єктивного права;

- діяльність, спрямована на здійснення цього права;

- використання цього права не за його соціальним призначенням, а з заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам;

- відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов'язків (тобто їх виконання);

- встановлення факту зловживання правом компетентними правозастосовчими органами;

- настання юридичних наслідків.

Крім основних ознак зловживання правом, дослідники зазначають і другорядні ознаки, а саме:

- здійснення суб'єктивного права в протиріччі з доброю совістю, доброю вдачаю [11];

- використання недозволених конкретних форм у рамках дозволеного загального тину поведінки [12];

- вихід за межі права під впливом суб'єктивних інтересів і відповідне порушення законних інтересів інших осіб [13].

Також слід зазначити види зловживання правом. До них відносять:

- такі, що не характеризуються явною протиправністю (виражається в соціально шкідливій поведінці уповноваженої особи, яка спирається на належне їй суб'єктивне право);

- такі, що характеризуються явною протиправністю, тобто такі, що належать до розряду правопорушень (виражається у виході особи за межі встановленого законом обсягу суб'єктивного права, що спричиняє перекручення призначення права) [14].

Разом з тим має місце і низка факторів, що здійснюють вплив на існування явища “зловживання правом”:

- терміном “зловживання правом” слід позначати лише ті ситуації, що мають безпосереднє відношення до права, правового регулювання. Ситуації, що суперечать нормам моралі й іншим соціальним нормам, які діють у суспільстві, не є зловживанням правом;

- однією з причин створення ситуацій із зловживанням правом виступає відношення особи до права лише як до інструмента, придатного чи непридатного для досягнення цілей конкретною особою;

- у результаті зловживання правом страждає юридично визнана свобода, надана в однаковому обсязі об'єктивним правом того або іншого державно-організованого суспільства кожному з його членів на певному етапі розвитку конкретної держави;

– складність кваліфікації зловживання правом пов'язана саме з тим, що будь-яка ситуація зі зловживанням правом завжди формально відповідає літері закону, а власне термін “зловживання правом” передає основну суть такого процесу використання особою можливостей, які містяться у правовій нормі, що із зовнішнього або техніко-юридичного боку виглядає так само, як правомірний вчинок (“легальна видимість”);

– результат втілення тієї чи іншої “зловживаної ситуації” у життя не залежить від способу здійснення ситуації з “легальною видимістю”;

– незважаючи на те, що при зловживанні правом не відбувається формального порушення положень конкретних нормативно-правових актів, проте будь-яке зловживання правом – це завжди протиправна дія, бездіяльність або рішення, оскільки в результаті здійснення ситуації зі “зловживанням правом” завжди порушується принцип неприпустимості зловживання правом, який встановлює, що здійснення прав і свобод людини і громадянина не повинно порушувати права і свободи інших осіб;

– присутність у вітчизняному законодавстві однойменних категорій права (наприклад, зловживання процесуальними правами) пояснюється процесом трансформації (який відбувається постійно) правової категорії “зловживання правом” у нормативно-правову систему країни.

Саме через те, що, з одного боку, зловживання правом не є якимось специфічним, абстрактним поняттям – це явище, що сьогодні пронизує всі сфери соціальної життєдіяльності, безпосередньо впливає на стан законності та правопорядку в суспільстві, а, з другого боку – наявні теоретичні концепції недостатньо точно передають основну суть цього об'єктивно існуючого феномена правового життя, перед особою якого люди часто почувають себе неспроможними і беззахисними [15, с. 8-9].

У правовій доктрині зловживання правом класифікують у такий спосіб:

I. Беручи за основу *галузеву ознаку*, варто виокремити:

– зловживання матеріальними правами;

– зловживання процесуальними правами.

II. Беручи за основу *сферу використання правових знань*, варто виокремити:

– зловживання правами радника з правових питань;

– зловживання при здійсненні правосуддя.

Зміст кожної класифікаційної рубрики можна представити наступним способом:

– зловживання у сфері речового права;

– зловживання в галузі інтелектуальної власності;

– зловживання при вирішенні процесуальних питань;

– зловживання при винесенні вердикту (судового рішення);

- корпоративні зловживання;
- зловживання у сфері зобов'язального права;
- зловживання у сфері спадкового права;
- зловживання на стадії виникнення права [16, с. 8-9].

Враховуючи викладене, зазначимо, що як іноземний, так і вітчизняний законодавець не дають чіткого поняття “зловживання правом” у формулюваннях чинного законодавства. Зміст цього поняття визначається у судовій практиці (яка дуже велика за рубежем і лише починає формуватися в нашій країні) та правовій доктрині, що мають між собою тісний взаємопов'язаний характер і ґрунтуються на оцінюванні подібних дій із позицій добра, розумності та справедливості. Відносно нашої країни висловлюється думка, що найближчим часом слід очікувати узагальнення судової практики з метою уніфікації застосування правових

норм щодо заборони зловживання правом, яка, у свою чергу, послужить матеріалом для подальшого розвитку вітчизняної теорії зловживання правом [17].

Насамкінець зауважимо, що, на наш погляд, зловживання правом ніколи не може бути правомірним чи якимось чином виправданим явищем. Найбільш результативними у попередженні викладених у статті негативів вважаємо такі заходи:

- внесення до чинного законодавства норми яка б чітко та змістовно тлумачила юридичний термін “зловживання правом”;
- визначення меж реалізації права відносно проблеми зловживання правом, адже відсутність меж неминуче призведе до відсутності відповідальності;
- віднесення правової категорії “зловживання правом” до кримінально караних.

Література

1. *Гейдар Л.* Профільне законодавство України в освітченні проблем ВІЧ/СПІД // Доклад на IV Національній конференції позитивних людей і ВІЧ-сервісних організацій України на секції “Права человека і СМІ”. – К., 2002.
2. Конвенція про захист прав і основних свобод людини. Підписана 4 листопада 1950 р. м. Рим.
3. *Потапенко С. В.* О злоупотреблении правом на свободу массовой информации. – М.: Закон и право. – № 10. – С. 34-37.
4. *Atias Chr.* Le droit civil. – Paris, 1989. – P. 18-19.
5. *M. Marcovitch.* La theorie de l'abus des droits en droit compare. – Lyon, 1936. – P. 62.
6. *Жалитский А., Рерихт А.* Введение в немецкое право. – М., 2001. – С. 376.
7. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ. – ВВР. – 1992. – № 48. – Ст. 650 (із змінами та доповненнями).
8. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Статут, 2001. – 411 с.
9. *Фаткуллин Ф. П.* Основы учения о праве и государстве: Уч. пособие. – Казань, 1997. – С. 135.

10. Курбатов А. Недопустимость злоупотребления правом как способ установления пределов реализации (удовлетворения) интересов // Хозяйство и право. – 2000. – № 12. – С. 37.
11. Малиновский А. А. Злоупотребление правом. – М., 2000. – С. 29.
12. Прибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М., 1972. – С. 68.
13. Скловский К. И. О применении норм о злоупотреблении правом в судебной практике // Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ. – 2001. – № 2 (99). – С. 45.
14. Загальна теорія держави і права. Злоупотребление правом // <http://www.pravoznavec.com.ua>
15. Зайцева, С. Г. "Злоупотребление правом" как правовая категория: Вопросы теории и практики. Автореф. дисс. ... на соискание ученой степени к. ю. н. – Волгоград, 2003. – 26 с.
16. Тарасенко Ю. А. Злоупотребление правом: теория проблемы с точки зрения применения ст. 10 Гражданского кодекса РФ в арбитражном процессе. <http://www.yuiflab.ru>
17. Томцев В. З. Теория злоупотребления правом в правовых системах современности. <http://www.tisbi.ru>

